

Domkirkehøyden på 1000-tallet

Arne Kvitrud

INNLEDNING

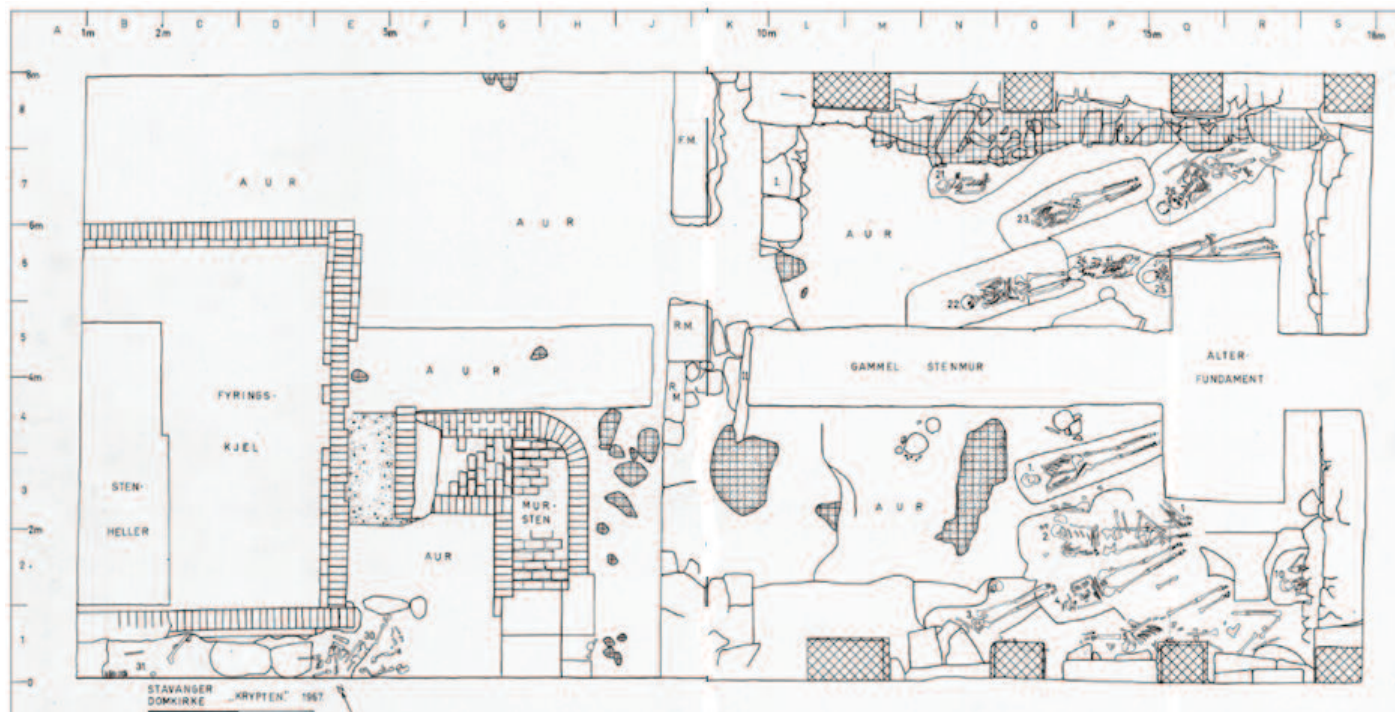
Det har vært og det er fortsatt usikkert om det har vært en kirke på Domkirkehøyden før Domkirken ble bygd. Vi har etter hvert økt vår kunnskap gjennom utgravinger, undersøkelser og dateringer. Det gjør at vi kan uttale oss noe mer presist, men samtidig er mye fortsatt usikkert.

Jeg drøfter i denne artikkelen om det var en kirke på Domkirkehøyden før Domkirken ble bygd, og viser mulige plasseringer av en liten trekirke. Artikkelen bygger i hovedsak på de arkeologiske undersøkelsene under koret, og særlig på betydningen av funn av dyrebein, skjeletter og graver. Funnene drøftes videre i sammenheng med skriftlige kilder, og funn i andre kirker og gravplasser i Norge og Nordsjøregionen.

Innledning og forskningsstatus

Det er utført mange undersøkelser under og rundt Domkirken. Under koret ble det i 1934 utført to mindre undersøkelser.¹ Gerhard Fischer gravde de retter under våpenhuset i 1939, og under koret i 1940, 1941 og i begynnelsen av 1960-tallet.² Alle disse er dårlig dokumentert. I 1967 ble det gravd en sjakt i den sørøstre delen av korkjelleren.³ Senere i 1967 ble det gravd under den østre delen av koret med moderne arkeologiske metoder. Disse undersøkelsene ble ledet av Perry Rolfsen, og er godt dokumentert.⁴ Videre ble det i 1998 og 2018 gjort undersøkelser under golvet i skipet.⁵ Våren og sommeren 2021 er det gravd i kirkeskipet, men dette er i skrivende stund ikke analysert og dokumentert. Det er også gjennom årene gjort en rekke undersøkelser utenfor Domkirken.

Skjeletter funnet ved utgravningene i korkjelleren i Domkirken i 1967.
© Perry Rolfsen og Svein O. Larsen – Arkeologisk museum, UiS.

Figur 1: Korkjelleren i 1967 sammen med skjelettene funnet i arkeologenes "første nedgraving". Skjeletter ble også funnet i deres "andre nedgraving". Oppover på tegningen er nord-østlig retning.

Tegningen ble laget av Perry Rolfsen og Torry Jøssang i 1967.¹⁵

Hva forteller kirkegårdsjorda?

Før å gi en forståelse av området, starter jeg med jorda under koret og viser hva som har skjedd med den. I de østre delene av Domkirkens korkjeller var det øverst et omrotet tynt lag med avfall og skrot. Under lå jord med tykkelser fra noen få centimeter til ca. 1,2m.¹⁰ Jeg omtaler denne jorda som kirkegårdsjord. Jorda inneholdt over to tusen skjell, dyre-, fugle- og fiskebein, samt mange menneskebein.¹¹ Det var dyrebein helt ned mot den opprinnelige

De som har vurdert alderen på Domkirken ut fra arkitekturhistoriske metoder er i rimelig grad enige. Gerhard Fischer mente at deler av kirkens arkitektur peker mot omkring, eller endog før 1100.⁶ Christopher Hohler mente at Domkirken ble påbegynt omkring 1105.⁷ Morten Stige skrev at det er trekk ved skipet som muliggjør en byggstart allerede i siste tiår av 1000-tallet. Hans Emil Lidén mente at den ble påbegynt omkring år 1100 eller like etter. Jeg tar utgangspunkt i at Domkirken ble påbegynt om lag år 1100, og drøfter tiden før byggestarten. Jeg bruker i hovedsak undersøkelsene av korkjelleren. Her er det ikke gjort nye utgravinger i 2021.

markoverflaten. Fem pattedyrebein er datert til tidsrommet fra ca. 900 til første halvdel av 1100-tallet.¹² Det var også noen gjenstander i jorda.¹³ Under kirkegårdsjorda lå den tidligere markoverflaten. I den opprinnelige markoverflaten lå også et kullag fra en nedbrent konstruksjon.¹⁴

I kirkegårdsjorda og over gravene lå det 208 løse menneskebein og fragmenter av menneskebein.¹⁶ Ved begravelser kom graverne ned på eldre graver, og fikk med seg eldre bein opp.¹⁷ Beina ble liggende igjen enten på overflaten eller i jorda over den nye graven. Under utgravingene ble beina tatt vare på slik at en i ettertid kan se hvilke bein som lå hvor i kvadratmeterruter og dybde. De fleste menneskebeina lå der det var begravelser. Der det ikke var begravelser lå menneskebeina med ett unntak, nær overflaten.¹⁸

Dette betyr at hele kirkegårdsjorda var lagt på plass, før de siste gravene kom. Det lå også et lite kullag 10-15cm høyere enn hovedkullet. Perry Rolfsen mente at kullet trolig kom fra hovedlaget. Kirkegårdsjorda ble dermed trolig lagt på plass i minst to omganger.¹⁹ Først ble det lagt på et jordlag på 10-15cm, før det ble gravd ut graver gjennom kullet. Så kom resten av kirkegårdsjorda oppå dette et stykke ut på 1000-tallet.²⁰

Avfall og dyrebein er også funnet andre steder i Domkirken og i området utenfor. Under våpenhuset ved hovedinngangen til kirken mot Torget, ble det i 1939 gravd i en avfallsdyngge hvor det ble funnet østersskall, dyrebein, bukkehorn og et spinnehjul.²¹ Avfallsrestene var under den romanske muren, som betyr at de var eldre enn ca. år 1100. Utenfor kirkedøra er det også funnet bein.²² To dyrebein lå nær steinmuren mellom Domkirken og Kongsgård ved Haakon VII's gate. De er datert til henholdsvis mellom år 860 og 1020 og mellom 970 og 1150.²³ Avfallsdyngen under våpenhuset kan godt høre sammen med disse.

Gamle skjell og dyrebein er også funnet flere andre steder i byen som i Urgata, i Vågen, på Torget, i Kirkegata og på Kongsgård. Mest interessant i denne sammenhengen er likevel funnene ved det som omtales som Martinskirkegården ved Prostebakken. Der er det også funnet skjeletter og dyrebein ikke langt fra hverandre, på det som kan være en gammel kirkegård.²⁴ En annen kirkegård med mange funn av dyrebein er kirkegården til Nikolaikirken i Oslo. Der bestod ca. ti prosent av fyllmassene over gravene av

dyrebein.²⁵ Det er vanskelig å forstå hvilken funksjon skjellene og beina hadde på kirkegårdene, om noen.

Hva forteller skjelettene som ble funnet under koret?

Under koret ble det i 1967 og 1968 avdekket ca. tretti graver. De døde ble betraktet som kristne siden skjelettene både lå på ryggen, gravene var uten gravgaver, likene var ikke kremert og de lå med hodene i vest. Med ett unntak lå gravene noenlunde i øst-vest-retning eller i Domkirkens lengderetning.²⁶ Skjelettene ble i 1968 sendt til Anatomisk institutt i Oslo. Der ble de blandet sammen med skjeletter fra andre steder i Norge.²⁷ Det er senere gjort forsøk på å få orden på beina, men dessverre er disse beina fortsatt usikre kilder.²⁸ Dette skaper store dateringsproblemer. Jeg legger til grunn at en moderat innblanding av utenforstående bein, likevel gir gjennomsnittsvurderinger av dateringene som er fornuftige. Jeg er også forsiktig med dateringene som avviker mye fra gjennomsnittet – som to dateringer til vikingtiden.

Osteologen Sean Denham knytter noen knokler til bestemte skjeletter, men dette er fortsatt usikkert.²⁹ De som han mener er fra de østligste delene av koret er alle datert til mellom 950 og 1200. Det eldste skjelettet er fra en gang i perioden 950-1030.³⁰

Alle gravene i Domkirken hadde kister.³¹ Rester av kistene ble funnet som trebiter, spiker og nagler.³² Graverne tilpasset hullene til kistene. Av formen på hullene kan vi dermed se at kistene var bredest ved hodet og smalnet av mot beina (trapesformede).³³ Ut fra formen, kan kistene være helt fra 900-tallet til 1300-tallet.³⁴ 24 middelaldergravsteiner fra Domkirken har for øvrig også trapesform.³⁵ Om formen på kistene og gravsteinene hadde noe symbolsk over seg er ukjent.

Andre utgravninger i Norge viser at retningene som skjelettene lå i, indikerer hvordan tidligere kirker var plassert. Ved Clementskirken som kan være Oslos eldste kirke, var det en eller to trekirker før steinkirken ble bygd omkring 1100. Retningene på trekirkene ble tolket ut fra retningene på skjelettene.³⁶ Ved Olavskirken i Trondheim lå også de eldste gravene nær retningen til den senere steinkirken. Det ble tolket som at den tidligere trekirken hadde samme retning som den senere steinkirken.³⁷ Dette tilsier at vi kan bruke den samme tilnærmingen i Stavanger. Seks av skjelettene fra Stavanger

Retningene på skjelettene i forhold til Domkirken	Skjelettnummer
0-10 graders avvik	2+7
15-20 graders avvik	6+22+23
25-29 graders avvik	1+3+4+5+25+27
40 graders avvik	13(+29)

Tabell 1: Retningene på skjelettene under koret i forhold til Domkirken lest av fra tegningene. Domkirken avviker 33 grader fra øst-vest-retningen. Alle retningsavvikene er mot klokka. Avlesningene mine har en del usikkerhet, siden arkeologene bare fant rester av mange av skjelettene, en del var forstyrret og andre lå sammen med andre skjeletter slik at det er vanskelig å skille alle fra hverandre.³⁸

Armstillinger	Skjelettnummer
En arm på siden, der den andre armen mangler	5+24+25
Begge over bekkenet	1+23
Begge over magen	2+4+22
En arm over magen, der andre armen mangler	3+21+28
Siden og bekkenet	7
Magen og brystet	6
Magen og bekkenet	26
Magen og siden	27

Tabell 2: Fordeling av armstillinger på skjelettene under koret. En del armer og armdeler ble ikke funnet under utgravingene.⁴⁰

Figur 2: Skjelett 6 i Domkirken med den ene armen over brystkassen og den andre over magen.
Utsnitt av foto. © Perry Rolfsen og Svein O. Larsen – Arkeologisk museum ved UIS.

Domkirke er gravlagt i nær øst-vest-retninger, mens to ligger nær Domkirkens lengderetning. Tre ligger i mellom, og ett skjelett har beina mer mot nord. Det kan tolkes som at de som ligger omtrent i Domkirkens lengderetning er fra etter at kirken ble påbegynt, mens de øvrige er eldre.

Skikkene for plassering av armene til de avdøde i kistene endret seg over tid. I Sverige, Danmark, i Clementskirken i Oslo og i Olavskirken i Trondheim var det på 1000-tallet vanligst å plassere armene langs siden på de døde.³⁹ På 1200-tallet ble det i Trondheim brukt flere varianter. Dette er tolket som et uttrykk for økt mangfold, der folk med ulike skikker møttes i byen.⁴⁰ Tilsvarende er funn av varierende armstillinger på døde som er begravd på kirkegården på Haug i Hadsel, tolket som en blanding av kristne, samiske og hedenske tradisjoner.⁴¹ I den engelske byen York brukte de også mange ulike armstillinger tidlig og midt på 1000-tallet. Der var det mest vanlig med armene langs siden og over bekkenet.⁴² York var på dette tidspunktet en stor by.

For gravene i Domkirken er det ikke mulig å fastslå et klart mønster for hvor armene var plassert. I 12 tilfeller var armene plassert over magen, mens seks skjeletter hadde armer plassert over bekkenet, fem hadde armer plassert på siden og ett hadde armer over brystet. Jeg har ikke funnet andre kirkegårder der magen var hovedvalget, så Domkirken skiller seg ut. Det store utvalget av armstillinger i Domkirkens graver tyder på en blanding av folk med ulike gravskikker.

I 2018 ble det funnet et tungebein til et menneske omtrent midt under Domkirkens skip. Beinet er datert til 1000-tallet, men lå sammen med restene av en trekiste fra 1600- eller 1700-tallet. Dette kan tolkes på flere måter, men Sean Denham og Theo Gil mente at beinet var gravlagt her på nytt.⁴⁴ Under våpenhuset i Domkirken ble det i 1939 funnet et skjelett uten gravgaver i restene av en trekiste.⁴⁵ Fraværet av gravgaver indikerer at det var en kristen begravelse. Skjelettet er ikke bevart, så vi kan ikke fastslå hvor gammelt det var. En georadar-undersøkelse viste noe som er tolket som en mulig grav like nordøst for våpenhuset. Den lå i øst-vest-retning.⁴⁶ Det ble også gravd utenfor sørveggen i Domkirken i 1964 og 1989 og da ble funnet løse menneskebein. I 2020 ble det funnet deler av deler av et skjelett ved bispeinngangen.⁴⁷ Med georadar er det funnet noe som kan være en grav like nord for koret.⁴⁸ Det er ikke stadfestet at det er en grav og alderen er ukjent,

så jeg har ikke tatt den med. Det er også gjort skjelettfunn i Byparken, øst for Domkirken.⁴⁹ Disse er ikke daterte, men siden de er orientert etter Domkirkens retning, er de trolig fra etter at Domkirken ble påbegynt.

Oppsummert viser disse funnene at mange kristne ble gravlagt under det som nå er koret i Domkirken. Sammenblandingen av skjelettene gjør dateringene vanskelig, men flere av begravelsene er fra før Domkirken ble bygd. Dette betyr at det trolig har stått en trekirke her før Domkirken ble bygd. Skjelettene indikerer også at en slik eldre kirke lå i en mer øst-vest-ventd retning enn dagens kirke. Funnen tyder også på at folk med ulike gravleggings-tradisjoner har bodd i Stavanger.

Hvor lå kirkegården og hvor store var den?

Gulatingsloven krevde at det skulle være inngjerding (*garð*) omkring kirkegårdene. Det er uvisst når denne delen av loven ble skrevet. I en undersøkelse på Island ble det til sammenlikning funnet murer rundt bare ti av de 35 eldste kirkegårdene.⁵⁰ Det er ikke spor etter gjerder eller murer ved koret i Domkirken. Det er likevel mulig at det var en inngjerding.

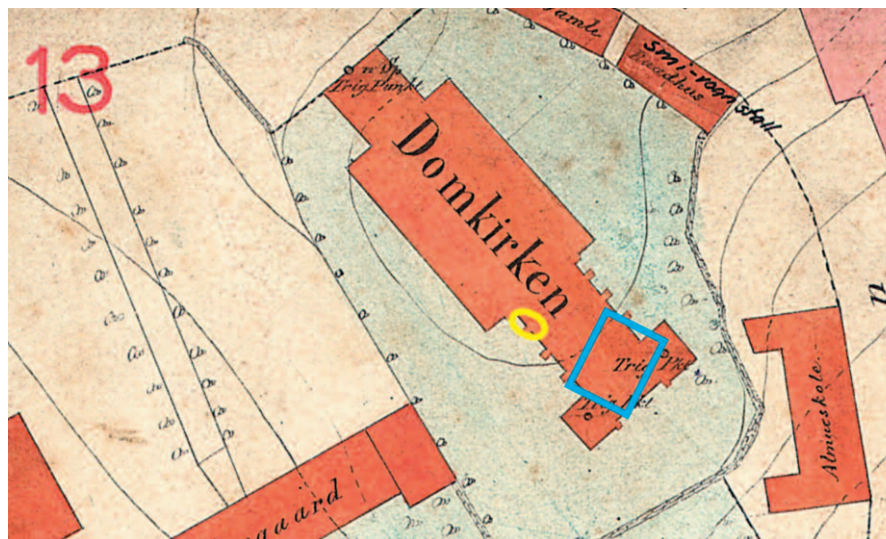
Under koret i Domkirken lå det opp til tre skjeletter over hverandre, og det var litt under en grav per kvadratmeter kirkegård.⁵¹ I Clementskirken i Oslo var det til sammenlikning opp til fem graver over hverandre.⁵² Dette tilsvarer tre graver per kvadratmeter.⁵³ I Haug på Hadseløya var kirkegården om lag hundre kvadratmeter med 1,7 graver per kvadratmeter, også med flere graver over hverandre.⁵⁴ Dette betyr at situasjonen for kirkegården under Domkirken likner andre tidlige kirkegårder, som alle var små med relativt mange graver.

Skjelettene 30 og 31 lå for seg selv ved sørveggen i koret i Domkirken. "Skjelett 30" viste seg å bestå av minst fire skjeletter som var blandet sammen. Skjelettene var i uorden, men Perry Rolfsen konkluderte med at det er "meget sannsynlig" at det har vært en begravelse her.⁵⁵ Et bein som kan være fra skjelett 31 er datert til perioden 1000-1150.⁵⁶ Det er flere mulige tolkninger av disse skjelettene.⁵⁷ Jeg velger å se bort fra skjelettene 30 og 31 i plasseringen av kirkegården.⁵⁸ Det er ikke noe som tilsier at det er fjernet eldre graver inne i kirkjelleren, men det kan ikke helt utelukkes.⁵⁹

Figur 3: Det eldste kartet som viser kirkegården rundt Domkirken og Mariakirken. Kartet gir et inntrykk av formen på kirkegården i 1726. Kartet ble tegnet av Ulrik Fredrik Aagaard.

Figur 4: Plasseringen av kirkegården fra 1000-tallet er markert med et blått rektangel.⁶² Funnstedet for skjelettene 30 og 31 er markert med en gul ring. Tegning av Arne Kvitrud.

I tillegg er det en klar avgrensning av hvor skjelettene lå mot vest. Det kan da ha vært en nær rektangulær kirkegård i samme retning som skjelettene. En mulig plassering er vist i figur 4. Kvadratiske og rektangulære kirkegårder var også den mest brukte formen i Nord-Europa og i Skandinavia.⁶¹

Flere steder i Norden ble det skilt mellom gravsteder for menn, kvinner, barn og for de rikeste.⁶³ Det gjesteveste var å bli gravlagt så nær koret som mulig, siden det var det aller helligste. Under koret i Domkirken var det stor overvekt av mansgraver.⁶⁴ Utgravingsrapporten sier ikke noe om funn av barne-skjeletter. Det ble likevel returnert flere bein av barn fra Anatomisk institutt til Arkeologisk museum.⁶⁵ Vi vet også at det ble gravlagt barn i murte kammer under koret på 1700-tallet, så de løse barnebeina kan også være herfra. Skjevfordelingen på kjønn og alder er ikke uvanlig på våre eldste kirkegårder. En tolkning er at i byutviklingens tidlige fase forventes menn å være i stort flertall.⁶⁶ Det er imidlertid flere mulige grunner til skjelvfordel-

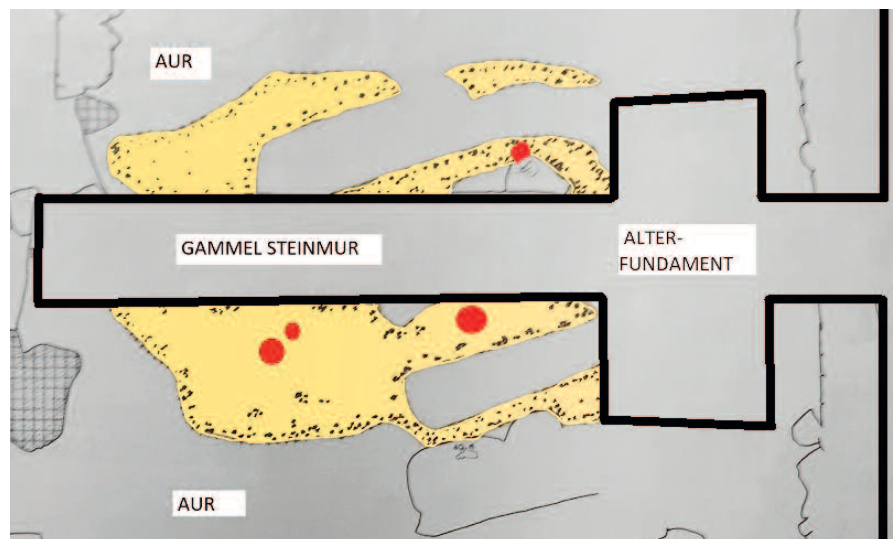
Alderen på skjelettet i våpenhuset i Domkirken er ukjent. Så det sier ikke noe om kirkegården. Dersom tungebeinet under skipet ble gravd ned etter midlalderen, sier det heller ikke noe om den tidlige kirkegården.

Jeg tar utgangspunkt i at det var en kirkegård øst i korskjelleren. Det var også menneskebein like på utsiden av østmuren i dagens kor, slik at kirkegården trolig strakte seg lengre østover.⁶⁰ Vi vet likevel ikke hvor langt. Flere skjeletter er plassert mellom 25 og 29 grader fra Domkirkens retning.

ingen, og dette er bare en av flere mulige tolkninger.⁶⁷

Runestein fra Mariakirken er trolig fra tidlig 1000-tall, men det kan ikke utelukkes at den er fra slutten av 900-tallet.⁶⁸ Slike tidlige minnesteiner indikerer normalt en kirkegård.⁶⁹ Det er da rimelig å tro at runesteinen er fra kirkegården i Domkirken. I så fall daterer den også kirkegården til senest tidlig på 1000-tallet.

Hvilke konstruksjoner var grunnlaget for kullaget?

Figur 5: Kullaget som ble funnet i 1967 er merket med gul farge. De røde markeringene er spor etter stolper som lå under det ubrutte kullaget.⁷⁰ Konstruksjonen kan ha vært om lag 15-18m². Det er gravd ned tre kister gjennom kullaget. Steinmuren og alterfundamentet er plassert over kullaget.

Jeg har fargelagt et utsnitt av tegningen til Perry Rolfsen og Torry Ljøssang i 1967.⁷¹

Under koret fant arkeologene i 1967 et kullag, se figur 5.⁷⁰ Det er trolig brannrester av det Perry Rolfsen kalte en «konstruksjon». Under kullaget var det rester etter fire stolper som kan ha vært deler av fundamentet. Det er sprikende dateringer, og usikkerhet om hva som egentlig er datert.⁷¹ De to nyeste dateringene av trekull viser til perioden 800-950.⁷² Dateringen av et hasselnøttskall kan godt vise til 1000-tallet.⁷³ Under utgravingen ble prøvene merket med funnsted (rute og dybde), men merkingen på museet er borte. Siden kirkegårdsjorda noen steder inneholdt "spredte kullstykker" øker det usikkerheten.⁷⁴ Det ble tatt vare på prøver av kullaget i tre kvadratmeterruter og jordprøver i fem kvadratmeterruter. Det ble ikke opplyst om jordprøvene inneholdt kull eller nøtteskall.⁷⁵ Det mest trolige er likevel at prøvene av trekull er fra kullaget. Jeg ser derimot bort fra dateringen av nøtteskallet, siden det kan ha blitt tilført med kirkegårdsjorda. Stolpehullene lå godt inn under konstruksjonen, men det kan være at deler av taket eller veggene veltet utover under brannen.

De knoklene som Sean Denham koblet til bestemte skjeletter på kirkegården er yngre enn ca. 950.⁷⁸ Dersom brannen var i perioden 800-950, samt at dateringene og plasseringen av knoklene er riktige, er det lite trolig at dette var en kirke. Det er likevel noen knokler som vi ikke vet sikkert om er fra Domkirken, eller hvor i Domkirken de i så fall er funnet. Blant disse er det to knokler som er datert til perioden 670-895.⁷⁹ Begge personene hadde et kosthold med lite sjømat.⁸⁰ Dette indikerer at knoklene er av to personer som ikke var fra Stavanger. Knoklene som er datert til middelalderen viser at stavangerbefolkningen hadde et mye høyere forbruk av sjømat.

Det er også et mindre kullag 10-15cm høyere enn restene fra ”konstruksjonen”. Det var 2-6cm tykt. Videre lå det trekull i ett stolpehull.⁸¹ Perry Rolfsen mente at kullene trolig kom fra hovedlaget med trekull, og ikke fra en annen brann.⁸² Samtidig var det øvre kullaget mindre enn fire kvadratmeter i utstrekning, og for lite til å være en kirke. Det mangler imidlertid dateringer av laget.

Samlet var det en bygning som brant en gang mellom 800 og 950. Det var ikke spor etter hva bygget har vært brukt til. Det er ikke noe som tyder på at det var en kirke.

Sto det en trekirke på domkirkehøyden før Domkirken ble bygd?

Det er flere tegn til at det var kristne i befolkningen i Stavanger tidlig på 1000-tallet. Kirkegården under Domkirken med skjeletter viser til kristne gravskikker på 1000-tallet. Men det er ikke det eneste tegnet vi har. I grunnmuren på Mariakirken ble det i 1883 funnet en minnestein skrevet med runer. Rune-spesialisten Kristel Zilmer mente den var fra tidlig 1000-tallet, men det er heller ikke utelukket at den kan være fra slutten av 900-tallet.⁸³ Før selve runeteksten starter, er det et kryss. Det har vært tolket som et Andreaskors, som viser til kristen skikk.

Det var også et kors i Steglebakken i krysset Kongsgata og Stiftelsesgata. Aslak Liestøl tolket teksten til: *Al... prest reiste denne steinen etter Erling, sin herre, som ensom ble sveket ut av aren da han sloss med Olav.* Ut fra tolkningen er korset laget av en prest til minne om Erling Skjalgsson, som falt

i et slag mot kong Olav Haraldson omlag 1028. Liestøl mente den var laget like etter 1028 – *helst i 1029*.⁸⁴

Det er altså spor etter kristne her og der er mulig at det også var en kirke i Stavanger, men dette er så langt ikke bevist. Kan vi så klare å finne ut om det var en kirke, og hvor den i så fall sto?

Det ble ikke vanlig å gravlegge lekfolk under kirkegolv før på 1200-tallet.⁸⁵

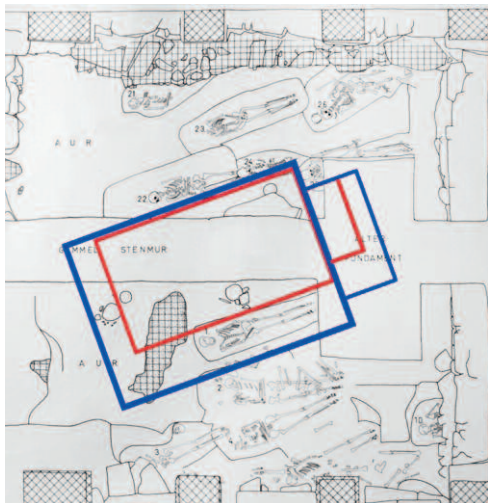

Ble dette etterlevd, er det ikke plass til en trekirke mellom skjelettene på skjelettene på kirkegården. En kan likevel se for seg at prester ble gravlagt under kirkene.⁸⁶ En annen løsning på problemet med plasseringen av kirken, er å plassere den utenfor kirkegården, men slik var det til sammenlikning ikke på de eldste kirkegårdene på Island og i Sverige.⁸⁷ Jeg kjenner heller ikke noen norske eksempler. Om kirkegården i Stavanger i starten var uten kirke, kan trekirken være bygd over de eldste gravene. Figur 7 viser en mulig plassering med rød markering. Kirken er bare plassert over ett skjelett (Rolfens nummer 13 og 29), som ligger under midtmuren i koret. Dette skjelettet skiller seg ut fra de andre med sin avvikende retning (40 grader fra Domkirken), og kan være eldre enn trekirken. Antar jeg at også at skjelett 1 (som lå i retning 25 grader fra Domkirken) også er eldre enn trekirken, blir det plass til en noe større kirke (blå streker). Skjelett 1 ligger mellom den røde og blå streken i Figur 7.

Det er imidlertid også flere argumenter som taler mot plasseringen av kirkene i Figur 7. Et argument er at gravene kan være plassert ut fra inngjerdingen av

Figur 6: Utsnitt av runesteinen fra Mariakirken. Den står på Arkeologisk Museum. Til venstre er det et kryss, som har vært tolket som et Andreakors. Det tyder i så fall på at teksten er fra kristen tid. Teksten er *Kjetil reiste denne steinen etter sin kone Jorun Utyrmsdatter*. © Arkeologisk museum, UiS

Figur 7: To hypotetiske plasseringer av en liten trekirke med et lite kor. Begge er om lag 4m lange. Den røde kirken er 1,8m og den blå 2,5m bred. Tegningen viser bare skjelettene i arkeologenes "første nedgraving". Det er usikkert om kirker også kunne bestå av bare ett rom.⁸⁸

Utsnitt av tegning av Perry Rolfsen og Torry Jøssang fra 1967.⁸⁹

kirkegården, og ikke ut fra kirken. Videre blir kirken svært liten, nesten like liten som den aller minste av de undersøkte islandske kirkene og mindre enn andre kjente norske trekirker. Den minste stolpekirken vi kjenner i Norge er Høre kirke i Vang. Der var arealet i skipet på 13m².⁹⁰ Ved Clementskirken i Oslo er det plass til en kirke på om lag 15m² mellom gravene.⁹¹ Begge de kirkene jeg har tegnet inn er mindre (7-10m²). På Island var det imidlertid en tidlig trekirke som ikke var mer enn 5m².⁹² Stolpekirker var vanligst på 900- og 1000-tallet. De fleste var rektangulære med et kor i østenden.⁹³

Det er mulig er å strekke kirkegården lengre mot vest. En må da anta at eldre graver i dette området er fjernet før utgravningene. Kirken kan i så fall gjøres større. Kirken kan også ha vært større om den strakte seg under alterfundamentet og østveggen i Domkirken. Ved framtidige arkeologiske utgravninger under den vestre delen av koret og utenfor østmuren i kirken, kan det være mulig å avgrense kirkegården mer nøyaktig.

Det er ikke funnet spor etter stolper, sviller eller steinmurer etter en kirke under Domkirken. Det er også flere tolkninger av beskjedent kildemateriale, om det var kirkegårder i Norge uten kirke, - annet enn for kortere perioder.⁹⁴ Om det ikke var noen kirke, kan kirkegården ha vært i bruk uten kirke i om lag hundre år, som er lenge.

En annen tilnærming til trekirken er de historiske kildene. Domkirken var viet til biskop Svithun av Winchester, og kirken hadde et armbein fra Svithun.⁹⁵ Dersom beinet kom til Stavanger og helgendyrkingen av Svithun startet før Domkirken ble påbegynt, var beinet trolig oppbevart i en trekirke før Domkirken ble bygd. Christopher Hohler mente at relikvien kom til Stavanger før 1050.⁹⁶ Eldbjørg Haug mente det kan ha vært da Knut den mektige var konge i England (1016–1035). Knut Helle mente at relikvien kan ha kommet så sent som i 1150.⁹⁸ Michael Lapidge mente det logiske var at biskop Reinald tok den med fra Winchester i starten på 1100-tallet.⁹⁹ Det er vanskelig å tillegge gjettingene stor vekt. Videre har Breviarium Nidrosiense fra 1516 en latinsk pretekst for bruk i Stavanger på Svithuns minnedag. Michael Lapidge viste til at prekenen inneholder opplysninger som er hentet fra skriftene Vita S. Swithuni og Miracula S. Swithuni. Vitaen er fra slutten av 1000-tallet. Prekenen er da yngre enn slutten av 1000-tallet, men vi vet ikke hvor mye. Lapidge mente at prekenen trolig ble laget i Winchester, siden de to skriftene om Svithun ikke var kjent i Norge.¹⁰⁰ Eldbjørg Haug viste også til

at det i Norge er funnet fragmenter av en engelsk Svithun-liturgi fra før 1080.¹⁰¹ Usikkerheten her er at vi ikke vet når fragmentene kom til Norge. Hun viste videre til at den eldre gulatingsloven krever at Svithuns messe ble feiret.¹⁰² Ulempen med bestemmelsen er at vi ikke vet når dette ble en del av loven.¹⁰³ De historiske kildene gir etter min vurdering, ikke tilstrekkelige argumenter for trekirken.

Skipet i Domkirken har mange skjevheter. Christopher Hohler mente det kan ha vært en tidligere kirke inne i det som er skipet i Domkirken, og at Domkirken ble bygd rundt denne. Videre at trekirken ikke ble revet før Domkirken begynte å bli ferdig. Han mente at skjevhetene kom av dårlig sikt. Det er vanskelig å se for seg hvorfor de skulle bygge trekirken så langt unna kirkegården. Johan Meyer forklarte skjevhetene med manglende geometrisk kyndighet, og mente at det samme var å se i de fleste samtidige kirker.¹⁰⁵ Finn Bringsjord mente at skjevheten kom av at et vesttårn ble bygd før koret, og at skjevheten kom da de forsøkte å tilpasse skipet til både tårnet og koret. På grunn av de tykke veggene, mente han også at tårnet var bygd som et forsvartårn tidlig på 1000-tallet.¹⁰⁶ Det var ikke mye igjen av den romanske vestmuren i 1939, og ut fra bildene og Gerhard Fischers tegning er det vanskelig å danne seg et godt inntrykk. Verken Gerhard Fisher eller Christopher Hohler mente at våpenhuset ble bygd først

Andre teorier om bruken av Domkirkehøyden

Flere av de eldre funnene på Domkirkehøyden kan også tenkes å stamme fra annen aktivitet enn de kirkelige. Haakon Olsen mente at beinmaterialet fra Domkirken gjør at en helst tenker på tidlig bebyggelse eller en middelaldergård.¹⁰⁷ I England har mange bygdekirker sitt opphav i private boliger på 900- og 1000-tallet, mens på Island ble de eldste kirkegårdene ofte plassert utenfor tunet eller ved gårdsgrensene.¹⁰⁸ Det er slik sett mulig at kirkegården ved Domkirken var i nærheten av tunet til en gård, men så langt er tunet ikke funnet.

Kirkegårdene i England ble brukt som lekeplasser, arbeidsplasser, tingsted og markeder.¹⁰⁹ I 1283 ble det holdt ting på kirkegården rundt Mariakirken.¹¹⁰ Vi kjenner ikke til eldre utendørs tingsamlinger i Stavanger, men det kan selvfølgelig ikke utelukkes. En annen mulighet er at det ble avholdt markeder på Domkirkens kirkegård på 1000-tallet, og at skjellene og dyrebeina er derfra.

De kan ha blitt gravd ned i jorda under oppryddingen. En test på om beina er fra et tingsted eller markeder er å se på om dyrebeina og gjenstandene i stor grad er i, eller nær overflaten. En optelling viser at de er godt fordelt med dybden, og ikke bare nær overflaten. Så det er neppe avfall fra markeder. Der det ble drevet handel, forventer en i arkeologiske utgravinger også å finne gjenstander som vekter, vektlodd, mynter, blylodd, tellepinner, målestaver og merkelapper.¹¹¹ Bortsett fra restene av ei skålvekt er det ikke andre spor. Vekta lå i 20-30cm dybde i den nordøstre delen av koret.¹⁰² Det lå ikke gjenstander i den opprinnelige markoverflaten, så gjenstandene inkludert restene av skålvekta, kom trolig til koret med kirkegårdsjorda et stykke ut på 1000-tallet. Det er etter mitt skjønn ikke grunnlag for å si at kirkegården ble brukt som markeds plass.

Sammendrag

Vår kunnskap om Domkirkens forhistorie har økt gradvis med nye utgravninger, undersøkelser og dateringer, men samtidig er mye fortsatt usikkert. Min tolkning er:

En konstruksjon brant ned en gang mellom 800 og 950. Den sto på stolper. Brannen etterlot seg et lag med trekull. Vi vet ikke hvilken funksjon konstruksjonen hadde. Det er ikke funn som støtter at dette var en kirke. På et tidspunkt ble det lagt 10-15cm jord over trekullet.

En liten rektangulær kirkegård ble anlagt tidlig på 1000-tallet. Ut fra gravskikken går jeg ut fra at det er en kristen kirkegård. De døde ble ikke kremert, men ble lagt på ryggen med hodene i vest og gravlagt uten gravgods. De lå stort sett lagt i øst-vest-retning, men med noe spredning. Ut fra antall graver antar jeg at det var det en liten menighet. Dateringen er i hovedsak ut fra runesteinen, men den støttes også av dateringene av flere skjeletter.

Vi kan ikke si med sikkerhet om det ble bygd en kirke på kirkegården. En liten trekirke kan tidligst være fra tidlig på 1000-tallet. Noen begravelser kan ha vært foretatt før kirken eventuelt ble reist. Kirken kan i så fall ha blitt bygd over noen av gravene. Det beste argumentet for at kirken eksisterte er skjelettene som lå i nær øst-vest-retning med lite retningsavvik, og at disse kan ha blitt orientert etter trekirkens retning. På den andre siden kan gravene også ha blitt plassert ut fra inngjerdingen av kirkegården og ikke fra

trekirken. De historiske kildene gir heller ikke noe entydig svar om det var en kirke før Domkirken.

Et stykke ut på 1000-tallet, før graver ble lagt over hverandre, ble det lagt ut et tykt lag jord på området, trolig for å jevne ut skråningene. Jorda inneholdt store mengder skjell og bein fra 900-tallet og framover. Dette kom trolig fra et gårdstun. Etter at Domkirken ble påbegynt, ble de døde begravd i kirkeskipets retning. Dateringene tilsier også at kirkegården var i bruk fram til midten av 1100-tallet. Kirkegården lå like utenfor det opprinnelige romanske koret, men inne i dagens gotiske kor.

Skjelettene hadde større variasjon i armstillingene enn det som er vanlig i Skandinavia. Det kan være et uttrykk for mangfold, der folk med ulike gravskikker møttes. Et klart flertall av de gravlagt var menn. Det er ikke spor etter bruk av kirkegården som utendørs ting eller som markeds plass. Minst en person ble gravlagt like vest for kirkegården. På samme sted var det også mange omrotede løse knokler av ukjent opphav. Det var ikke gravgaver her. En kan ikke helt utelukke at dette også var en del av kirkegården, men da må mange graver ha blitt fjernet i området i mellom.

Takk for hjelpen!

Til slutt, en stor takk til Perry Rolfsen for stor tålmodighet og god hjelp! Videre til Perry Rolfsen og Per M. Schjelderup for omvisningen i korkjelleren. Ellers takk for innspill fra Sean Denham, Jane M. McComish, Morten Stige, Kristel Zilmer, Britt Solli, Paula Utigard Sandvik og Mari Høgestøl. Og en takk til Bente Brønnick og Svein Braaten for hjelp til å finne fram i arkivene. Videre til Anne Tove Austbø med tilrettelegging av artikkelen til publisering.

FORKORTELSER**Ab** = Fortidsforeningens årbok;**AM og AmS** = Arkeologisk Museum ved Universitetet i Stavanger;**DN** = Diplomatarium Norwegicum;**PA** = Privatarkiv;**RN** = Regesta Norvegica;**SAS** = Statsarkivet i Stavanger,**Uis** = Universitet i Stavanger.**SUMMARY**

Our knowledge about the Cathedral's prehistory has increased based on new excavations, investigations and radiocarbon dating, but there are still large uncertainties. My interpretations of the evidences are:

A structure burned down in between 800 and 950, and left a layer of charcoal. There are no evidences that it was a church. The charcoal was later covered by a 10-15cm soil layer.

A small rectangular cemetery was fenced in around year 1000. Since the bodies were on their backs, without cremation or grave gifts and with their heads in the west, it is probably a Christian cemetery. The bodies were mainly in an east-west direction, but with some spread. Based on the number of graves, it was a small congregation.

A small wooden church may have been erected in the cemetery in the early 11th century. Some funerals could have been performed earlier. The main argument for the church is that several skeletons were in the near east-west direction with little deviations in direction, and that they may have been oriented in the direction of the wooden church. On the other hand, the graves may also have been placed from the fences of the cemetery, and not from the church. The historical sources don't confirm the existence of a church before the Cathedral.

In the 11th century, a thick layer of soil was laid out, probably to even out the slopes. The soil contained a large number of scales and bones from the 10th century and onwards, that probably came from a farmyard. After the construction of the Cathedral started, the bodies were laid in the same direction as the Cathedral.

The skeletons had greater variation in arm positions than usual in Scandinavia. It can be interpreted as diversity, where people with different customs met.

There are no traces of open-air courtrooms or market places on the cemetery.

At least one person is buried just west of the cemetery. In the same area there were also many loose bones, of unknown origin. There were no grave gifts.

Referanser

- Anderson, Trevor og Hans Göthberg: Olavskirkens kirkegård. Humanosteologisk analyse og faseinndeling. Riksantikvarene. Utgravningskontoret for Trondheim, 1986.
- Brendalsmo, Jan og Frans-Arne Stylegard: Runde kirkegårder, Årbok Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Årgang 157, 2003.
- Bringsjord, Finn: Vesttårnet i Stavanger Domkirke, Stavangeren, medlemsblad for Byhistorisk Forening Stavanger, nummer 2, 2009.
- Christophersen Axel: I brygge, bod og strete, Karmøyseminaret Havn og handel i 1000 år, Dreyer forlag, 1997
- Christophersen, Axel og Sæbjørg Walaker Nordeide: Kaupangen ved Nidelva: 1000 års byhistorie belyst gjennom de arkeologiske undersøkelsene på folkebibliotekstomten i Trondheim, 1973-1985. Riksantikvarens skrifter nr. 7, Strindheim Trykkeri, 1994.
- Denham, Sean Dexter, Hege Ingjerd Hollund og Laura van der Sluis: Bevarte skjelett som arkiv for levd liv: Nye metoder for undersøkning av beinmateriale fra Domkyrkja, Stavangeren nr. 3, 2013.
- Denham, Sean og Theo Gil: Documentation and dating of a dry-stone wall and exposed soil profile beneath the floor of Stavanger Cathedral, utkast til artikkel, 2019.
- Duignan, Sarah E.: A tale of two isotopes: exploring human movement through strontium isotope analysis in two medieval Danish cemetery populations, Thesis Master of Art, University of Manitoba, Winnipeg, 2015.
- Ekroll, Øystein: Gravsteinar og gravkjellar i Veøy kyrkje – og nokre andre gamle gravminne, Romsdalsmuseet Årbok 2008.
- Ekroll, Øystein og Tor Hess: Notat om arkeologisk synfaring under golvet i skipet i Stavanger domkyrkje, 7.1.1998. Riksantikvarens saksnummer 97/2428-12
- Fischer, Gerhard: Domkirken i Stavanger, Kirkebygget i middelalderen, Oslo, 1964.
- Fyllingen, Hilde, and Wenche Brun: Arkeologiske undersøkelser i og rundt Stavanger domkirke, AM oppdragsrapport 2017/12, saksnummer: 15/07595, 2017.
- Haavaldsen, Per: Innberetning om arkeologisk overvåking av gravearbeider sør for Stavanger domkirke, 9. og 10.1.1989, vedlagt Sjaktplan for utgraving av kloakkrør og ny trapp til "krypten", AM, topografisk arkiv.
- Haug, Eldbjørg: Fra Stavanger-kirkens tidligste historie, Historisk tidsskrift, bind 88, Universitetsforlaget, 2009.
- Haug, Eldbjørg: Stavanger-privilegiet, Stavangers romanske domkirke og klostertsamfunnet på Utstein. Historisk tidsskrift, bind 89, Universitetsforlaget, 2010.
- Helle, Knut: Stavanger by og Utstein kloster, Historisk tidsskrift, bind 87, Universitetsforlaget, 2008.
- Hohler, Christopher: Remarks on the early cathedral of Stavanger and related buildings, Universitetets Oldsaksamling Årbok 1963-1964, Oslo, 1967. Med et norsk sammendrag av Erla Hohler (side 48-52).
- Holm, Olof: The Dating of Västerhus Cemetery. Current Swedish Archaeology, volum 14, 2006.
- Hovd, Line, Håvard Hegdal, Tone Bergland og Egil Lindhart Bauer: Graving av resterende arealer i Klypen Follobaneprosjektet, Gamlebyen, NIKU, Oslo, 2019.
- Høgestøl, Mari og Paula Utigard Sandvik: Skjeletta frå Stavanger domkyrkje – ei lang og innfløkt soge, Viking, Norsk Arkeologisk Årbok, bind LXXXIII, 2020.
- Jensen, Anne Østergaard: Osteologisk analyse av skjelettmaterialet fra Nikolaikirkens kirkegård. Follobanen Fo4/Saxegaardsgata 15, NIKU, Oslo, 2018 - katalogen.
- Johansen, Lars Olav: Nye funn fra Byparken og området rundt Domkirken. Frå haug ok heiðni, Stavanger, 2005.
- Kvitrud, Arne: Martinskirkens prestegård i Stavanger, Ætt og heim, Lokalhistorisk årbok for Rogaland, 2017.
- Kvitrud, Arne: Stavanger i vikingtiden, Ætt og heim – lokalhistorisk årbok for Rogaland, 2020.
- Kvitrud, Arne: Utgravningene under koret i Domkirken i 1934 – et tidsbilde, Frå haug ok heiðni, nummer 2, Stavanger, 2020a.
- Lapidge, Michael med bidrag fra John Anthony Crook, Robert Deshman og Susan Rankin: The cult of St Swithun, Oxford, Clarendon Press, 2003.
- Lexow, Jan Hendrich: To bispegraver i Stavanger Domkirke, Stavanger Aftenblad, 17.12.1965.
- Liestøl, Aslak: Runekrossen i Muséparken i Stavanger, Stavanger Museums årbok 1953.
- Ljung, Cecilia: Elite Memorials and Social Networks: Burial and Commemoration in 11th-century Sweden. Viking encounters: proceedings of the eighteenth Viking Congress, Aarhus, Denmark, August 6-12, 2017, Aarhus Universitet press, Aarhus, 2020.
- Loftsgarden, Kjetil og Camilla Cecilie Wenn: Gravene ved Langeid - Foreløpige resultater fra en arkeologisk utgraving. Nicolay arkeologisk tidsskrift, bind 117, 2012.
- Lidén, Hans-Emil: Middelalderens steinarkitektur i Norge, i Norges kunsthistorie, bind 2: Høymiddelalder og hansa-tid, 1981.
- McComish, Jane M.: Roman, Anglian and Anglo-Scandinavian activity and a medieval cemetery on land at the junction of Dixon Lane and George Street, York, 2015.
- Magnell, Steinar: De første kirkene i Norge. Kirkebyggingen og kirkebyggere før 1100-tallet. Masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2009.
- Nau, Erich og Monica Kristiansen: Stavanger domkirke. Georadarundersøkelser ved Domkirken og på Domkirkeplassen, Stavanger, Rogaland, NIKU oppdragsrapport 22/2019, revidert versjon 7.5.2019.
- Nordeide, Sæbjørg Walaker og Steinar Gulliksen: First Generation Christians, Second Generation Radiocarbon Dates: The Cemetery at St. Clement's in Oslo. Norwegian Archaeological Review bind 40, hefte 1, 2007.
- Olsen, Haakon: Utgraving under Stavanger domkirke sommeren 1967, brev fra Zoologisk museum, Bergen, 13.3.1969. Topografisk arkiv, 727 Stavanger, (Stavanger bykjerne), Eiganes gnr. 58, Domkirken 2.
- Reed, Stan: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004-2006, Del 1 Tekst, NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016. *Petter Molaug skrev innlednings- og konklusjonskapitlene.*
- Rolfen, Perry Magnor: Arkeologisk undersøkelse under Stavanger Domkirkes kor 1967-68. Rapport. AM, Topografisk arkiv 3075 D12 R2.
- Rolfen, Perry: Prosser i jordsmonnet. Universitetets Oldsaksamling 150 år. Jubileumsårbok, Oslo, 1979.
- Schofield, John og Alan Vince: Medieval towns. The archaeology of British Towns in their European Setting, London, 2003.
- Sellelvold, Berit J.: Haug på Hadseløya. En gravplass fra kristningstiden. Antropologiske undersøkelser av skjelettmaterialet. NIKU, Norsk institutt for kulturminneforskning, Fagrapport 002, 1996.
- Sluis, L. G. van der, Hollund, H. I., Kars, H., Sandvik, P. U., og Denham, S. D.: A palaeo-dietary investigation of a multi-period churchyard in Stavanger, Norway, using stable isotope analysis (C, N, H, S) on bone collagen. Journal of Archaeological Science, Reports, 9, 2016.
- Stige, Morten: Stavanger domkirke – den menneskelige katedralen, Stavangeren, nummer 3, 2013.
- Tveito, Olav: Etableringen av kirkegårder i norsk kristningstid, Norsk Teologisk Tidsskrift, hefte 1, 2011.
- Zoëga, Guðný : Early church organization in Skagafjörður. North Iceland. The results of the Skagafjörður Church project, Collegium Medievale, 2014.

Noter

- [1] Rolfsen, 1968, s. 2. Kvitrud, 2020a.
- [2] Ab, 1939, s. 164. Rolfsen, 1968, s. 2f.
- [3] Rolfsen, 1968, s. 3. Jeg har ikke funnet Odd Espedals rapport, men utgravingsområdet er vist i AM, UiS, Vitenskaplig arkiv 18/06406 Stavanger domkirke. Tegning merket "PL2" "Overflaten før gravingen".
- [4] Undersøkelsen er rapportert i Rolfsen, 1968.
- [5] Ekroll og Hess, 1998. Denham og Gil, 2019.
- [6] Fischer, 1964 s. 86 (jåmfør også s. 34ff) skrev i det engelske sammendraget «*The former suggest a period from about, or even prior to, 1100, and it may be questioned, whether an English master mason would have used "antiquated" details, if building operations were really started about 1125. It is a tempting theory, that before the bishopric was established, work was in progress on an earlier church.*». Med transept menes et tverskip, der grunnplanet i kirken utformes som et kors.
- [7] Hohler, 1967, s. 37 – *it was begun about 1105.*
- [8] Stige, 2013, s. 55.
- [9] Lidén, 1981, s. 15.
- [10] Rolfsen, 1968, s. 21. Utenfor østveggen begynte auren ved fire fots dybde, jåmfør Otto Waitz, Stavanger Formandskab, 7.1.1875, s. 4.
- [11] Olsen, 1969. Høgestøl og Sandvik (2020, s. 171f) opplyser også om fiske- og dyreartene.
- [12] Beina av pattedyr, fugl og fisk ble sendt til Zoologisk Museum i Bergen 22.2.1968. Dateringene er etter Høgestøl og Sandvik, 2020, s. 172 og de kalibrerte verdiene i figur 6. Dateringene har nummer TRa-13044 13046 og TRa-13049 13050.
- [13] Rolfsen, 1968, s. 34. Det var to sleggehoder, glasskår, perle, klebersteinskår, bronsebeslag, brynesteiner, bronsenål, beinkam, spinnehjul, en del av ei skålvækt og spillebrikke. Om dateringene av skålvækta, se Kvitrud, 2020, s. 161.
- [14] Rolfsen, 1968, s. 22f og Unimus.no for S12810.
- [15] AM, Vitenskaplig arkiv 18/06406 Stavanger domkirke. Plansje 3: "Stavanger domkirke." "Krypten", 1967, Tegningen er merket med "Første nedgraving."
- [16] Notat med overskriften Stavanger domkirke, J.S.493. AM, Topografisk arkiv, 727 Stavanger, (Stavanger bykjerne), Eiganes gnr. 58, Domkirken 2. Det er vedlagt brevet fra Haakon Olsen (Olsen, 1969).
- [17] Perry Rolfsen, e-post til meg 2.1.2021.
- [18] De kvadratmeterrutene som er uten nedgravinger og med dybdeangivelser til menneskebein er: B8 (0-10cm), H1 (0-10cm), L4 (0-10cm), M6 (15-30cm), N1 (0-40cm), N8 (0-10cm), R3 (90-100cm), R4 (40-50cm) og flere i S-raden. Mesteparten av kvadratmeterrutene R3, R4 og S-raden lå under fundamenter, og beina kan ha havnet på avveier under bygggearbeider. Det er da kun ett menneskebein (i M6) som ikke ligger i eller nær overflaten. Ett enkelt bein kan godt ha vært gravd ned på et senere tidspunkt.
- [19] Rolfsen, 1968, s. 23.
- [20] Høgestøl og Sandvik, 2020, s. 175 og e-post fra Paula Utigard Sandvik, 6.3.2021. To kattebein i dybdene 0,2m og 0,6m er datert. Det eldste beinet lå høyere oppe enn det yngste. Beinet på 0,2m er enten fra rute M7, P5 eller P7, og beinet på 0,6m er fra rute O6 (Olsen, 1969). Med unntak av rute M7 ligger de tre andre posisjonene der det er graver. Kattebeina kan da være fra hvilken som helst høyde (unntatt det i M7), før de begynte med begravelsene. De kan da ikke brukes som argument for om kirkegårdsjorda ble avsatt på stedet over tid, eller ble redeponert.
- [21] Stavanger Museums løpenummer 4219 (AM, Topografisk arkiv, Stavanger, mappe 4) og Ab, 1939, s. 164. Det er noen forskjeller i beskrivelsene i disse to kildene.
- [22] Avis Vestlandet: Fundene ved Domkirken, 3.9.1913. Det var bein etter svin (trolig villsvin). Avis Stavangeren: Oppsiktsvekkende funn under gravingen ved Domkirke-trappen, 11.6.1942 - gjengir samtale med Anders Bærheim. Han fortalte om svart matjord med bein.
- [23] Reed, 2016, s. 94f.
- [24] Kvitrud, 2017, s. 9ff.
- [25] Jensen, 2018 - katalogen. Hovd med flere, 2019, s. 57 og 70.
- [26] Rolfsen, 1968, s. 10 og 33. Det er i Birka gravd ut et stort gravfelt, der gravene lå i øst-vest-retning, men der gravene hadde hedensk karakter (Magnell, 2009, s. 11 med henvisning til Gråslund i 1987). Så retningen er ikke et entydig kriterium, bare ett av flere indisier.
- [27] Perry Rolfsen skrev i e-post 27.2.2021: "... jeg tok kontakt med Johan Torgersen på anatomisk... Jeg hadde et møte med ham i februar (*dvs. i 1971*) og etterlyste analyserapporten. Han fortalte at skjelettmaterialet var blitt blandet sammen og at materialet var så blandet at det ikke gikk an å finne ut av hvilke bein som tilhørte mine numre. Jeg ble stum og fikk bakoversveis."
- [28] Se for eksempel Denham med flere, 2013, og Høgestøl og Sandvik, 2020, s. 172ff. Beina av pattedyr, fugl og fisk ble sendt til Zoologisk Museum i Bergen i 1968. Det fulgte også noen menneskeknekler med dyrebeina. Menneskekneklene er fortsatt i Bergen, men er så langt ikke datert (e-post fra Perry Rolfsen 17.7.2020).
- [29] Perry Rolfsen skrev i e-post 19.3.2021 at: *Jeg forstår ikke hvordan man ... har klart å knytte knokler til mine skjelettnumre.*
- [30] Høgestøl og Sandvik, 2020, s. 168f – min avlesning av figuren. De som kan være fra de østligste delene av korkjelleren er skjelett 1 (datering TRa-1774) (ca. 1020-1160), skjelett 4 (TRa-1769) (ca. 1040-1200), skjelett 6 (TRa-1775) (ca. 1020-1150) og skjelett 24 (TRa-1770) (ca. 950-1030).
- [31] Rolfsen, 1968, s. 26. Det er foreslått at graver med eller uten kister kan brukes som indikator for sosial status, men i praksis er observasjonene ikke entydige (Zoëga, 2014, s. 47).
- [32] Arkeologisk Museum (udatert notat av Helge Braathen, AM, Topografisk arkiv, Stavanger middelalderby, mappe 3075 D12 R2) har kassert "et ca. 150-talls nagler og spiker". Naglene hadde en lengde på 3-4cm og oftest med et firkantet klinkhode på 2*2cm. Spikerne var i snitt 7-8cm. Paula Utigard Sandvik (e-post 22.3.2021) skrev: *AM har ikke kasta alle naglane, men ein del, antakeleg dei utan kontekst. Alle naglene som står i katalogen, til saman 148, finst fortsatt i magasinet ved AM.* Perry Rolfsen skrev i e-post 19.3.2021 at *på de fleste naglene var det rester av tre etter kisten.*
- [33] Rolfsen, 1968, s. 26. Sidene var ellers loddrette med avrundede hjørner. Endene var svakt buet.
- [34] I Setesdalen er det en ikke-kristen grav fra perioden 925-1025 med trapesform. Ved Olavskirken i Trondheim ble denne kisteformen brukt fra kirken ble bygd på 1100-tallet og framover til 1275. Loftsgarden og Wenn, 2012, s. 27f. Anderson og Göthberg, 1986, del 2, s. 27, og Christophersen og Nordeide, 1994, s. 105ff.
- [35] Lexow, 1965. Gravsteiner lå ute på kirkegårdene (Ekroll, 2008, s. 195.). En mulig forklaring på de grunneste gravene er at de hadde steinlokk. De er imidlertid så tunge at de ville sette igjen avtrykk, og trolig blitt funnet av arkeologene.
- [36] Nordeide og Gulliksen, 2007, s. 4ff. Steinkirken var fra omlag 1120.
- [37] Anderson og Göthberg, 1986, del 2, s. 26. Steinkirken var fra midt på 1100-tallet.
- [38] Flere av skjelettene er forstyrret eller skadet. Blant annet var skjelett 21 bare intakt fra hoftene og til hodet (Rolfsen, 1968, s. 30). Flere "skjeletter" som "skjelett 26" besto av flere skjeletter. Vurderer usikkerheten til disse som å være for stor til å ta med i tabellen, selv om det går an å lese av vinkler fra tegningene. Ved å fjerne disse fra tabellen tok jeg bort mange i Domkirkens retning. Skjelett 31 (Rolfsen, 1968, s. 12) var plassert med: ... *6 virvler som lå etter hverandre i rett orden, orientert Ø-V.* Perry Rolfsen (e-post 19.1.2021) mente at den ikke kunne regnes med. Avlesningen på

40 grader på skjelettet 13 og 29 forutsetter at det er det samme skjelettet. Skjelett-deler lå på begge sider av midtmuren. Perry Rolfsen mente det samme (e-post 15.1.2021). Ytre forhold som frost, dyr og planter kan ha påvirket skjelettene, men jeg har ikke tatt hensyn til det (se for eksempel Rolfsen, 1979, s. 252f).

[39] Holm, 2006, s. 116ff, Nordeide og Gulliksen, 2007, s. 13 og Duignan, 2015, s. 43f.

[40] Christophersen og Nordeide, 1994, s. 105.

[41] Sellevold, 1996, s. 21 og 23.

[42] McComish, 2015, s. 53. E-post fra Jane M. McComish, 13.2.2021.

[43] Ytre forhold som frost, dyr, planter og andre begravelser har påvirket skjelettene, men jeg har ikke tatt hensyn til det, jamfør Rolfsen, 1979, s. 252f.

[44] Denham og Gil, 2019, s. 8 - *burrial 4*. Tungebeinet har kalibrert datering til peri-odien 992-1121 (Denham og Gil, 2019, s. 14). En kunne sett for seg at det var en av Domkirkens relikvier (jamfør listen over relikvier i DN IV nr. 1074 fra 2.7.1517). Men det passer ikke i tid med noen av helgenene. Nedgravningen av tungebeinet må ha vært for lenge side. Da kister ble fjernet fra Domkirken på 1700- og 1800-tallet, ble skjelettene gravlagt på kirkegården. Eksempelvis ble det tatt ut fire kister fra kor-kjelleren 1.9.1746, som ble satt ned på kirkegården utenfor Domkirken (SAS, PA 1, Anders Bærheim, boks XI – utdrag fra kirkeregnskapene). Stavanger Amtstidende 24.9.1866 fortalte at litt over hundre likkister ble hentet fra seks kjellere under domkirkens golv. De ble lagt i en stor grav ved siden av kirken.

[45] Ab, 1939, s. 164 forteller: *Ved gravning i forhallen for nedlegging av elektriske kabler blev der dypt nede funnet skjelett i rester av trekiste med fastklebet lærstykke og noen jernnagler*. Skjelettet ble sendt til Anatomisk Institutt. Funnene har ikke fått S-nummer. Stavanger Museums løpenummer 4219 (AM, Topografisk arkiv, Stavanger, mappe 4) om funnene omtaler ikke skjelettet. Skjelettet ser ut til å være funnet ved grøftegraving etter at teksten i arkivet ble skrevet.

[46] Nau og Kristiansen, 2019, s. 24. En mulighet er at skjelettet fra våpenhuset ble gravlagt her ca. 1940, jamfør Ab, 1939, s. 164, som fortalte at *Skjeletteter utlånt til ... Anatomisk Institutt i Oslo til undersøkelse, men vil senere bli lagt ned igjen*.

[47] Haavaldsen (1989) fant noen få løse menneskebein. Det ble også gravd her i 1964 med funn av løse menneskebein (samtale med Egil Henriksen, 10.5.2021). NIKU fant i 2020 deler av et skjelett i en grøft utenfor bispeinngangen i en meters dybde (e-post fra Katharina Lorvik, 29.3.2021). Datering og beskrivelse av funnet mangler foreløpig.

[48] Nau og Kristiansen, 2019, s. 24.

[49] Johansen, 2005. Dateringsresultater er ikke publisert.

[50] Zoëga, 2014, s. 36.

[51] Rolfsen, 1968, s. 28.

[52] Nordeide og Gulliksen, 2007, s. 4.

[53] Magnell, 2009, s. 41.

[54] Sellevold, 1996, s. 8.

[55] Rolfsen, 1968, s. 12.

[56] Høgestøl og Sandvik, 2020, s. 169 – avlest av figuren for TRa-1768.

[57] Tveito, 2011, s. 4f av 26 viser eksempler på at samtidige kristne og hedenske grav-områder kunne ligge ved siden av hverandre. Perry Rolfsen skrev i e-post 20.3.2021: *En viktig grunn til at jeg ser bort fra skjelett 30 og 31, er at de kan være fra etterreformatorisk tid. Det vil si at de (likene) ikke ble fjernet på 1860-tallet av ukjent grunn*.

[58] Høgestøl og Sandvik, 2020, s. 175. De mente at beinet *kan mogelegvis assosierast med skjelett nr.30*. Perry Rolfsen (e-post til meg 21.1.2021) mente at det ikke er dokumentert at det er skjelett 30 som er datert.

[59] Min tolkning av Rolfsen, 1968, s. 8-21 – Undersøkelsen av rom I. Paula Utigard Sandvik skrev i e-post 22.3.2021: *Det er stor risiko for at både konstruksjonsarbeidet for og plasseringa av fyrkjelen medførte omroting i, fjerning og redeponering av graver og ymse lausmassar, også bein, i denne delen av krypten*.

[60] Otto Waitz, Stavanger Formandskab, 7.1.1875, s. 4.

[61] Zoëga, 2014, s. 53, og Brendalsmo og Stylegard, 2003, s. 166ff. Olavskirken på Avaldsnes og flere andre middelalderkirker i Rogaland har sirkulære eller ovale kirkegårder. På Island var kirkegårdene på 1000- og 1100-tallet typisk runde eller ovale. Det var vanlig med diametre på 15-25m. (Zoëga, 2014, s. 28).

[62] Kartgrunnlag fra Stavanger byarkiv, Torstrup K. F. Detaljkart over Stavanger: 22 plater oppmålt i årene 1863-1867. Utsnitt av kart nummer 13. Seks skjeletter hadde mellom 25 og 29 graders avvik fra Domkirkens retning. Jeg har lagt kirkegården 27 grader fra Domkirkens retning, - i en mer øst-vest-retning.

[63] Kristenretten i eidsivatingsloven fra om lag 1050-1150, krevde at menn skulle gravlegges sør for kirken og kvinner nord for kirken, se T. O.: *Eldre Eidsivatings lov*. Kristenretten, tillikemed et opbevaret brudstykke av den verdslige lov, Kristiana, 1914, s. 32. Gulatingsloven hadde ikke en tilsvarende bestemmelse. Nordeide og Gulliksen, 2007, s. 10 og Zoëga, 2014, s. 47ff viste til eksempler på at en skilte mellom kjønn i tidlige kirkegårder i Sverige og Danmark. De angir også at gravsteder i sør og øst for koret var for de rikeste og deres familier. Tilsvarende ser vi i Domkirken så sent som i 1734; da det var dobbelt så dyrt å bli gravlagt sør og øst for kirken, enn i nord og vest (Stavanger Byarkiv, PA263 Axel Kielland, boks 4, pakke V, legg 1 Kirkevergen, s. 20b og 21).

[64] *Johan Torgersen* kjønnsbestemte ni skaller (to kvinner og sju menn) og ti ekstremitetsknokler (tre kvinner og sju menn) fra Domkirken (brev fra Johan Torgersen på Anatomisk institutt til Perry Rolfsen 3.3.1971). Vi vet ikke hvilke skjeletter kjønnsbestemmelsene er for. Sean Denham kjønnsbestemte også noen av skjelettene. Han fant også en overvekt av menn (fire menn og en kvinne) (Denham med flere, 2013, s. 98). Det er usikkert om alle er fra Domkirken.

[65] Høgestøl og Sandvik, 2020, s. 170. De tolket barnebeina som å høre til blant de løse beina som ble funnet..

[66] Nordeide og Gulliksen, 2007, s. 19.

[67] Sedrøftingen i Sellevold, 1996, s. 18.

[68] Kristel Zilmer e-post til meg 6.8.2020. Se også gjennomgangen av dateringer i Kvitrud, 2000, s. 157.

[69] Cecilia Ljung: *Elite Memorials and Social Networks: Burial and Commemoration in 11th-century Sweden*. Viking encounters: proceedings of the eighteenth Viking Congress, Aarhus, Denmark, August 6-12, 2017. Aarhus Universitet press, Aarhus, 2020, s. 288 – *Most scholars agree that the presence of early Christian grave monuments at a particular site usually indicates the location of a churchyard*.

[70] Rolfsen, 1968, s. 23.

[71] Paula Utigard Sandvik skrev i e-post 6.3.2021: *Trekolet eg sorterte i 2004 med sikte på å finne høveleg prøvematerial til C14-datering låg i magasinet ved AM, men eg fann ingen opplysningar der om rute eller djup. To av prøvene er av trekol, høvesvis TUA 4609 og TUA-4610, medan den tredje og yngste, TUA-4611 er hasselnøttskal. En fjerde datering (T-1313) fra 1972 av trekull fra Domkirken, er også uten nærmere stedsangivelse eller dybde. Denne prøven er undersøkt med en så gammel metode at den neppe er pålitelig (Nordeide og Gulliksen, 2007, s. 1).*

[72] Høgestøl og Sandvik, 2020, s. 169. Min bruk av programmet OxCal 4.4 (2020) på deres ukalibrerte dateringer ga tidsrommene 772-979 (94%) og 771-974 (93%). Dess flere dateringer en har av det samme, dess mindre blir usikkerheten. Når middelverdiene og standardavvikene er så like som her, kan Lindeberg-Levys sentralgrenseteorem (LLST) være en praktisk tilnærming. Den sier forenklet, at om en har mange dateringer vil forventningsverdien være middelverdien av dateringene, standardavviket vil være omvendt proporsjonal med kvadratrotta av antall tester, og at fordelingen går mot en normalfordeling. Med to dateringer kan standardavviket reduseres med en faktor på 1,4 (kvadratrotta av 2). En kan diskutere om to tester er

tilstrekkelig, men det gir en indikasjon. Dateringsintervallet for kullaget ut fra enkeltprøvene, er med to standardavvik ca. 770-980. Med to dateringer og bruk av LLST blir intervallet redusert til ca. 800-950.

[73] Høgestøl og Sandvik, 2020, s. 169 - kalibrerte verdier. Den kalibrerte dateringen med programmet OxCal v4.4.1 av det forkullede nøtteskallet (TUa-4611) viser en to-toppet fordeling, med 95%-dateringsintervall til 990-1157.

[74] Rolfsen, 1968, s. 21. Det er ikke beskrevet hvor noen steder var.

[75] Rolfsen, 1968, s. 36. Omtalt som *prøve av kullag, i område 1*. Kullprøvene var fra rutene N4, O5 og Q4. Jordprøvene var fra B1, I6, N4 (to dybder) og O3. Korkjelleren ble delt oppi kvadratmeter-ruter fra A i vest til S i øst, og fra 1 i sør til 8 i nord.

[76] Rolfsen, 1968, s. 27.

[77] AM, Vitenskaplig arkiv 18/06406 Stavanger domkirke. Plansje 8: "Stavanger domkirke. "Krypten", 1967. Bare løse bein – 2. nedgraving. Jeg har lagt på farger og markert stolpehullene fra plansje 9: "Stavanger domkirke. "Krypten", 1967. Nedskjæringer og nagler.

[78] Høgestøl og Sandvik, 2020, s. 168f. De skrev at knoklene muligens kunne være fra skjelett 30. Det vil si ved sørveggen. Perry Rolfsen skrev (e-post til meg 30.10.2020): "Under gravningen diskuterte jeg kalken på knoklene med Odmund og Jan Hendrich. De mente at det skrev seg fra kalkingen av den langsgående støttmuren, også kalt midtmuren." Det vises til Odmund Møllerop og Jan Hendrich Lexow.

[79] Denham med flere, 2013, s. 97 og Sluis med flere, 2016, s. 122. Min bruk av programmet OxCal 4.4 (2020) på de to dateringene Denham oppgir, ga 95%-intervallene til: 670-877 og 681-885.

[80] Min tolkning av figuren hos Denham med flere, 2013, s.105. De tolker forskjellene mellom knoklene fra vikingtid og middelalder med innføring av fasten.

[81] Rolfsen, 1968, s. 22ff. Rolfsen mente at trekullet i stolpehullet og i det ekstra kullaget kom fra hovedkullaget.

[82] Rolfsen, 1968, s. 23 og e-post fra Perry Rolfsen 5.3.2021. Det øvre kullaget lå i rutene P5, P6, Q5 og Q6. Det vil si inntil 4m².

[83] Kristel Zilmer e-post til meg 6.8.2020.

[84] Liestøl, 1953, s. 345ff (nummer N252).

[85] Nordeide og Gulliksen, 2007, s. 18.

[86] Schofield og Vince (2003, s. 185 og 187) skrev at i England var det ikke tillatt for andre enn prester å bli begravd i soknekirker fram til 1100-tallet.

[87] Brendalsmo og Stylegard, 2003, s. 167. Zoëga, 2014, s. 18, 44, flere tegninger og bilder.

[88] Magnell, 2009, s. 16.

[89] Tegningene er i AM, UiS, Vitenskaplig arkiv 18/06406 Stavanger domkirke. De røde og blå strekene er mine.

[90] Magnell, 2009, s. 18.

[91] Noreide og Gulliksen, 2007, s. 7. Min tolkning av figur 4.

[92] Zoëga, 2014, s. 44.

[93] Magnell, 2009, framsiden.

[94] Nordeide og Gulliksen (2007, s. 22) viste til flere eksempler på at kirkegårder var eldre enn kirkene. Tveito (2011, s. 5 av 26) mente derimot at det i Norge bare er usikre indikasjoner på varige kirkegårder uten kirke. På Island var det både kirkegårder med og uten synlige tegn til kirker (Zoëga, 2014, s.28). Fyllingen og Brun (2017, s. 10) skrev: *I henhold til eldre forskrifter forutsatte anleggelse av en kirkegård at det allerede var etablert kirke på stedet. Arkeologiske undersøkelser har derimot vist at dette ikke alltid er tilfelle – det er ikke helt uvanlig å finne tidlige kristne graver uten en tilhørende kirke.*

[95] DN IV nr. 1074 fra 2.7.1517. Her omtales *sancte Swytwns* skrin (sankt Svithunsskrin) og *sancte swytwns* armlegh (sankt Svithuns armlegg).

[96] Hohler, 1967, s. 25– *Far from it being probable that relic and office reached Stavanger in 1150, they are more likely to have come over a century before.*

[97] Haug, 2009, s. 464f.

[98] Helle, 2008, s. 591.

[99] Lapidge, 2003, s. 56.

[100] Lapidge, 2003, s. 129 og 134.

[101] Haug, 2009, s. 465.

[102] Haug, 2009, s. 464. Se også Den eldre Gulatingslova, utgitt ved Bjørn Eithun, Magnus Rindal og Tor Ulset, Riksarkivet, *Norrønneskrifter* nr. 6, 1994, s. 42 (kapittel 18) - *svituns messa*.

[103] Haug, 2010, s. 270f.

[104] Hohler, 1967, s. 49.

[105] Stavanger Amtstidende og Adresseavis: Munkekirken og domkirken, 53. årgang, 6. juli 1893(?). Utklipp i avisarkivet til MUST.

[106] Bringsjord, 2009, s. 4-12.

[107] Olsen, 1969. Det var også løse dyrebein sammen menneskebeina som ble sendt til Anatomisk institutt. De er foreløpig ikke undersøkt (e-post fra Perry Rolfsen 21.1.2021).

[108] Schofield og Vince, 2003, s. 190. Zoëga, 2014, s. 33. Zoëga, 2014, s. 34 skrev at der kirkegårder var ved tunet lå de oftest, men ikke utelukkende sør eller vest for tunet.

[109] Schofield og Vince, 2003, s. 188: *cemeteries in medieval towns were used as playing fields, places of work and assembly, open-air courtrooms and as marked.*

[110] Diplomatarium Islandicum, bind II, nummer 112, jamfør sammendraget i RN 2 nr. 329 som daterer det til høstien 1283. Ut fra innholdet er det trolig Mariakirken i Stavanger som omtales.

[111] Christophersen, 1997, s. 45. Om dateringen av skålvekta, se Kvitrud, 2020, s. 161.

[112] I vest lå gjenstandene i de øverste ti centimeterne av kirkegårdsjorda. Lengre øst lå de fleste noe dypere, typisk i 30-40 cm dybde. Det dypeste funnet lå i 70-80cm dybde (Rolfsen, 1968, s. 34). Stavanger Aftenblad hadde 20. juli 1967, s. 8 en artikkel med tittelen *"Kirkegård fra 1100-tallet under koret i Domkirken"*. Journalisten referer hva som ble funnet, som "... løse beinresten fant vi ellers atskillig av i de massene vi tok ut, og det var ikke bare menneskebein. Vi fant store fiskebein, kjeven av en hest og forskjellige bein av gris. Gjenstander var det imidlertid smått med. På et av skjelettene fant vi en bitteliten spenne. Ellers fant vi et spinnehjul, en beinkam, en del av en skålvekt og et vektlodd..." Perry Rolfsen (e-post 28.5.2020) kommenterte dette med: "... Våren 1967 foretok Odd Espedal ... en prøvegrovning i rom II. Det er vel mulig at han kan ha funnet bein av diverse dyr og fisk, og at Møllerop/Lexow har brakt dette videre til journalisten..." Dette er såpass usikkert at jeg ikke har tatt det med. Beskrivelsen i artikkelen passer heller ikke med beina som ble oversendt til Zoologisk institutt fra Espedals gravning. Olsen (1969) skrev at Espedal fant bein av storfe, av sau eller geit, samt menneskebein.

ANNE KVITFUD DOMKIRKEHØYDEN PÅ OS-FALLET

Domkirkehøyden med Stavanger domkirke ca. 1890.
Foto: Knud Knudsen. Universitetet i Bergen/Specialsamlingene

Forfatteromtale 2020

HENG, MICHAEL, møbelsnekker i Avdeling forbygg og samlingsforvaltning i MUST. Han har svennebrev fra Thor Melings trevarefabrikk og læretid hos Mahogny Cristensen eftf., John Bjerga. Heng har tidligere publisert artikler om vindusomramming på sveitserhus i Stavanger og samlingsforvaltning i MUST.

KVITRUD, ARNE, sivilingeniør fra NTNU i 1978 og tidligere ansatt ved Petroleumstilsynet. Han har skrevet lokalhistorie – og slektshistorie spesielt for Luster i Sogn og Fjordane og Stavanger. Han har også skrevet en rekke artikler om Stavangers middelalderhistorie og eiendomforhold i tidlig moderne tid.

MJØS, ALF TORE, er biolog, cand.scient i zoologisk økologi fra Universitetet i Bergen. Arbeider som konservator ved MUST - Avdeling for naturhistorie. Han har ansvar for ringmerkjingsstasjonen på Revtangen og for de vitenskapelige samlingene i avdelingen.

STYLEGÅRD H., FRANS-ARNE, har hovedfag i arkeologi fra Universitet i Oslo og har utmerket seg med stor populærvitenskapelig og vitenskapelig produksjon som favner vidt i tema, rom og tid. Frans-Arne har blant annet jobbet mye med historisk arkeologi og historiske kilder. Han er for tiden ansatt i Multiconsult, og er blant annet innleid som arkeolog i Nye Veier AS.

SVENSEN, RUDOLF, direktør for Avdeling for naturhistorie i MUST, opprinnelig sveiseingeniør, undervannsfotograf som har arbeidet med dokumentasjon og registrering av marin biologi for en rekke forskningsinstitusjoner. Tidligere leder i offshore- og IT-bransjen, foredragsholder og underviser. Han har vært bidragsyter til flere fagpublikasjoner og har levert bilder til en rekke bøker og artikler. Svensens bilder pryder 4 norske og 1 belgisk frimerke.

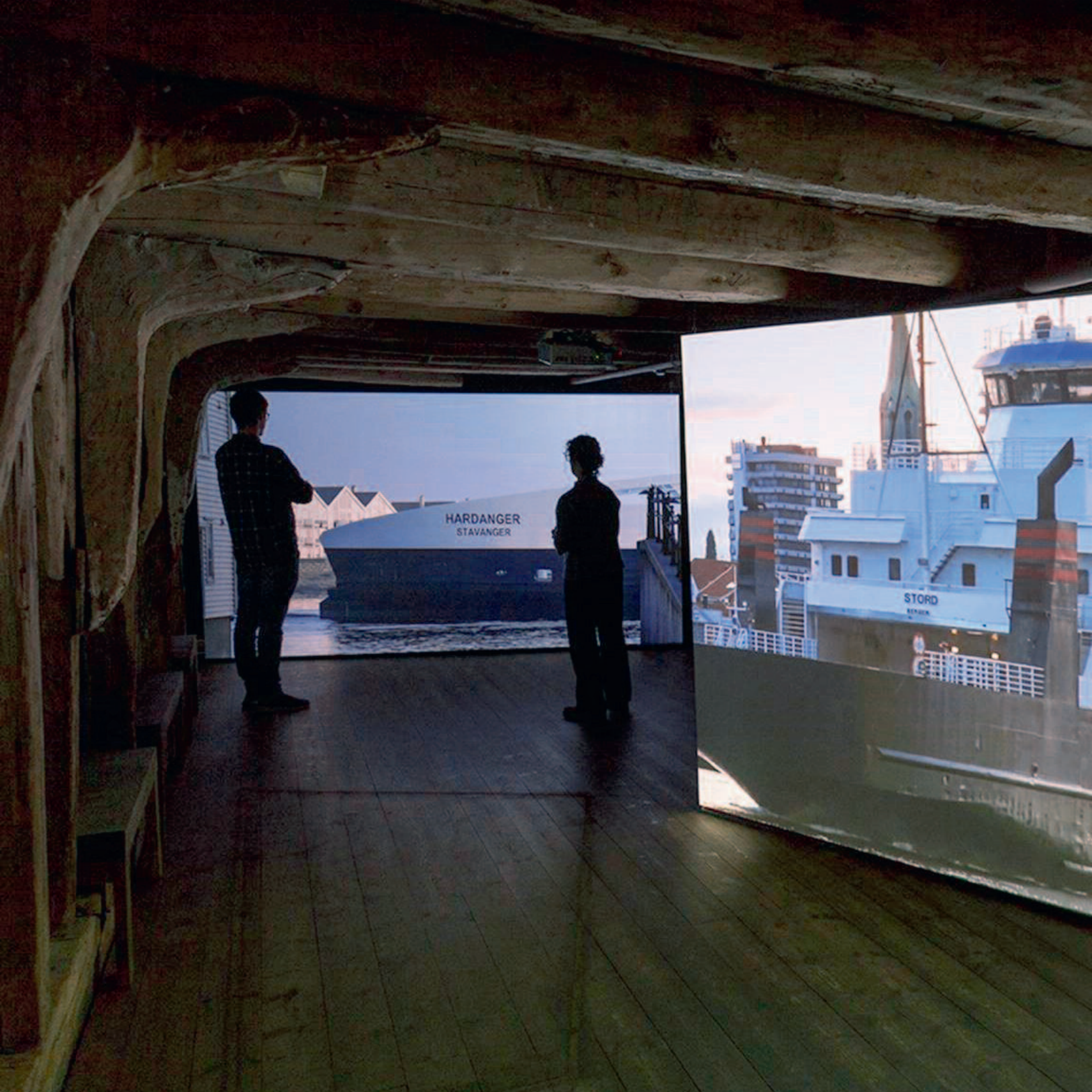
VIVÅS, ARILD S. er maritim arkeolog ved Stavanger maritime museum - MUST. Arild har mastergrad i arkeologi fra NTNU i 2009 og jobber med forvaltning, forskning og formidling av kulturminner i sjø og vassdrag i Rogaland.

WINDSHOLDT, HANNE, kunsthistoriker fra Universitetet i Bergen . Hun har arbeidet ved fylkeskonservatoren i Hordaland fylkeskommune, og ved byantikvaren i Stavanger. Windsholt ble byantikvar i Stavanger i 2013.

AASBØE, MALIN KRISTINE har hovedfag i arkeologi fra Universitetet i Bergen. Siden høsten 2006 har hun jobbet med forvaltning av arkeologiske kulturminner ved Rogaland fylkeskommune. Våren 2019 gikk hun også inn som fylkeskommunens prosjektleder i Arkeologi ved nye veier.

Fra videoinstallasjonen *Tur-retur STAVANGER* som ble vist i skiftet mellom gamle og nye hovedutstillinger ved Stavanger maritime museum.

© Geir Egil Bergjord / BONO 2020

HARDANGER
STAVANGER

STORD
RENGER